

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.27>

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ГРОМАДЯН НА ЗАМІНУ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ АЛЬТЕРНАТИВНОЮ (НЕВІЙСЬКОВОЮ) СЛУЖБОЮ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Пирога І.С.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
e-mail: maks7@meta.ua*

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Фрідманська В.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
докторант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Пирога І.С., Бєлова М.В., Фрідманська В.І. Конституційне право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою: актуальні проблеми реалізації.

Альтернативна (невійськова) служба є важливим правом, що забезпечує реалізацію свободи совісті та віросповідання. В Україні це питання регулюється національним законодавством, яке визначає порядок проходження альтернативної служби для громадян, чий релігійні або інші переконання не дозволяють їм брати участь у військових діях. Однак, попри наявність правових норм, реалізація цього права в Україні має певні труднощі та недоліки.

З перших хвилин повномасштабної війни росії проти України священники та віруючі різних конфесій жертвовно служать у тилу, допомагаючи як Збройним Силам України та територіальній обороні, так і сотням тисяч переселенців, мирним мешканцям у прифронтових містах, які потребують негайної евакуації, та тим, хто залишився в містах і селищах України, незважаючи на постійні обстріли.

Ця важлива гуманітарна робота не повинна зупинитися через мобілізацію ключових осіб у цьому процесі – керівників і служителів церков і релігійних організацій. А також тих віруючих, які згідно своїх релігійних переконань не можуть захищати Україну зі зброєю у руках, але готові відчайдушно працювати на перемогу як волонтери.

Право на альтернативну службу є важливим аспектом забезпечення свободи совісті та віросповідання. У багатьох країнах воно закріплене на конституційному рівні, однак механізми його реалізації можуть значно відрізнятися. Міжнародні організації відіграють ключову роль у захисті цього права, сприяючи гармонізації національних законодавств із міжнародними стандартами та запровадженню ефективних механізмів його реалізації.

У статті досліджуються питання захисту права на альтернативну (невійськову) службу міжнародними організаціями. Аналізуються правові акти, рішення міжнародних судів та практика міжнародних організацій у цій сфері. Особлива увага приділяється ролі ООН, Ради Європи, Європейського суду з прав людини, діяльності незалежної правозахисної організації Міжнародна Амністія та інших міжнародних інституцій у забезпеченні дотримання цього права. Також розглядається вплив громадських організацій та механізми моніторингу виконання міжнародних стандартів.

Ключові слова: право на альтернативну (невійськову) службу, військовий обов'язок, військова служба, правовий режим воєнного стану, свобода релігії, свобода віросповідання, релігійні та інші переконання, військова служба за призовом, міжнародна амністія.

Pyroha I.S., Bielova M.V., Fridmanska V.I. The constitutional right of citizens to replace military service with alternative (non-military) service: current problems of implementation.

Alternative (non-military) service is an important right that ensures the realization of freedom of conscience and religion. In Ukraine, this issue is regulated by national legislation, which determines the procedure for alternative service for citizens whose religious or other beliefs do not allow them to participate in hostilities. However, despite the existence of legal norms, the implementation of this right in Ukraine has certain difficulties and shortcomings.

From the first minutes of Russia's full-scale war against Ukraine, priests and believers of various faiths have been selflessly serving in the rear, helping both the Armed Forces of Ukraine and territorial defense, as well as hundreds of thousands of internally displaced persons, civilians in front-line cities who need immediate evacuation, and those who remained in the cities and towns of Ukraine, despite constant shelling.

This important humanitarian work should not stop due to the mobilization of key individuals in this process – leaders and ministers of churches and religious organizations. As well as believers those who, according to their religious beliefs, cannot defend Ukraine with weapons in their hands, but are ready to work desperately for victory as volunteers.

The right to alternative service is an important aspect of ensuring freedom of conscience and religion. In many countries it is enshrined at the constitutional level, however, the mechanisms for its implementation may differ significantly. International organizations play a key role in protecting this right, contributing to the harmonization of national legislation with international standards and the introduction of effective mechanisms for its implementation.

The article examines the issue of protecting the right to alternative (non-military) service by international organizations. Legal acts, decisions of international courts and the practice of international organizations in this area are analyzed. Particular attention is paid to the role of the UN, the Council of Europe, the European Court of Human Rights, the activities of the independent human rights organization Amnesty International and other international institutions in ensuring compliance with this right. The influence of civil society organizations and mechanisms for monitoring the implementation of international standards are also considered.

Key words: right to alternative (non-military) service, military duty, military service, legal regime of martial law, freedom of religion, freedom of belief, religious and other beliefs, military service by conscription, international amnesty.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства досяг того рівня, коли держави визнають, і закріплюють на конституційному рівні обов'язок захисту Вітчизни, який може бути реалізований не тільки шляхом несення військової служби, але і через проходження альтернативної (невійськової) служби. У державах, де можливість заміни військової служби альтернативною (невійськовою), через релігійні, ідеологічні та інші переконання індивіда, отримала якісну нормативну регламентацію, пріоритетом виступають права особистості, їх ціннісні орієнтири. Міжнародні організації відіграють важливу роль у захисті прав громадян на альтернативну службу та сприяють вдосконаленню відповідного законодавства.

Альтернативна (невійськова) служба є важливим правом, що забезпечує реалізацію свободи совісті та віросповідання. В Україні це питання регулюється національним законодавством, яке визначає порядок проходження альтернативної служби для громадян, чиї релігійні або інші переконання не дозволяють їм брати участь у воєнних діях. Однак, попри наявність правових норм, реалізація цього права в Україні має певні труднощі та недоліки, які проявилися особливо яскраво після повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року. З оголошенням часткової мобілізації в Україні давно існуюча проблема недостатнього правового регулювання порядку проходження альтернативної цивільної служби набула особливої актуальності.

Стан опрацювання проблеми. На сьогодні проблема правового регулювання альтернативної (невійськової) служби досліджена мало. Проте, деякі проблеми правового регулювання альтернативної служби в Україні досліджували у своїх роботах науковці: Ю.П. Битяк, О.В. Білаш, С.Р. Вандьо, Т.О. Карабін, І.М. Шопіна, С.В. Ківалов, Т.О. Коломєць, А.О. Селіванов, Л.В. Ярмол, С.А. Федчишин, В. Братковський, Є. Григоренко, І. Митрофанов, Я. Фокін та ін.

Метою статті є аналіз міжнародного та українського законодавства щодо правового регулювання альтернативної служби, виявлення основних проблем у сфері проходження альтернативної служби та надання рекомендацій щодо удосконалення законодавства у цій царині.

Виклад основного матеріалу. Розвиток сучасного суспільства досяг того рівня, коли державою визнається і на конституційному рівні закріплюється, що обов'язок захисту Вітчизни може бути реалізований не тільки шляхом несення військової служби, але і через проходження альтернатив-

ної (невійськової) служби. У державах, де можливість заміни військової служби альтернативною через релігійні, ідеологічні та інші переконання індивіда отримала якісну нормативну регламентацію, пріоритетом виступають права особистості, їх ціннісні орієнтири. Як показав аналіз конституцій сучасних держав, далеко не в усіх їх закріплюється зазначене право громадян. Крім цього, навіть у тих конституціях, де таке право закріплено (Австрія, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Португалія, Туреччина), підхід до його правової регламентації може бути різним. Так, наприклад, у Німеччині ця норма звучить, швидше, як обов'язок, що покладає, ніж гарантує право: «Особи, які відмовляються нести військову службу зі зброєю за мотивами віросповідання, зобов'язані нести службу, що її замінює» (ст. 12 а (2) Конституції Німеччини) [1].

Конституція Португальської Республіки 1976 року містить найбільш жорсткі формулювання, називаючи захист Батьківщини «основним обов'язком всіх португальців» (ст. 276 (1)) і констатує, що «ніякий громадянин не може ні зберегти, ні отримати державну посаду або посаду в іншій публічній установі, якщо він не дотримався вимог закону (ст. 276 (6)) [2]. У Конституції Турецької Республіки альтернативна служба не називається такою, але, виходячи зі змісту статті 72, її можливість мається на увазі. Відповідно до положень зазначеної статті Конституції Туреччини законом визначається порядок несення служби у Збройних Силах або державних органах, а також умови, за яких ця служба вважається виконаною.

Право на відмову від несення військової служби за переконаннями є основним елементом права на свободу думки, совісті та віросповідання, що закріплено Загальною декларацією прав людини [3], Міжнародним пактом про цивільні та політичні права [4], Конвенцією про захист прав людини та основних свобод [5], а також у низці резолюцій та рекомендацій, прийнятих Комісією ООН з прав людини, Радою Європи та Європейським парламентом, у документах ОБСЄ.

Міжнародно-правові документи закликають держави надати можливість проходження альтернативної служби, яка носила б виключно цивільний характер і за своєю тривалістю не могла б вважатися покаранням. Тривалість альтернативної служби повинна бути розумно порівнянна з тривалістю військової служби. На додаток до альтернативної служби держави можуть передбачити можливість проходження військової служби, яка не буде пов'язана із застосуванням зброї, якщо заперечення особи стосуються лише її особисто.

У Конституції України, закріплено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів з мотивів релігійних переконань. У випадку, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою (ч. 4 ст. 35 Конституції України [6]).

Проаналізувавши діюче законодавство України щодо питання альтернативної служби під час мобілізації, можна побачити законодавчу прогалину, бо не існує окремого нормативного документа, який би регулював це питання у сьогоdnішніх реаліях.

Так, існує Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975-XII [7] та видана на його основі Постанова КМУ «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 10 листопада 1999 р. № 2066 [8]. Але відповідно до ст. 1 вищевказаного Закону, цей документ регламентує альтернативну службу під час строкової військової служби. А в умовах воєнного чи надзвичайного стану законодавцем можуть встановлюватися окремі обмеження прав громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень. Однак, поки що жодних обмежень за період війни не встановлено.

Відповідно до розділу 2 Положення Про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, затвердженою Постановою КМУ «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» [9], для заміни військової служби альтернативною, необхідно подати заяву у довільній формі із зазначенням мотивів неможливості проходження військової служби. До заяви додаються документи, що підтверджують істинність його релігійних переконань, копія документа про освіту та довідка з місця роботи/навчання та обов'язково – копія паспорта. Така заява подається до місцевої державної (військової) адміністрації та органу ТЦК, а також СП (військкомат) за місцем обліку. Але позиція ТЦК та СП щодо цього питання очевидна – вони не вважають, що під час воєнного стану є альтернативна служба, посилаючись на Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу», де передбачена альтернативна служба лише в мирний час.

Якщо розглянути це питання з точки зору судових рішень, то всі рішення судів можна поділити на дві категорії:

Перша – суди відмовляють у наданні альтернативної служби на підставі відсутності такої норми в профільному Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу». Наприклад, Рішення

Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду за позовом ОСОБА_1 до Президента України Зеленського Володимира Олександровича, яка вимагала визнати неправною бездіяльність та зобов'язання вчинити певні дії [10]. У цій справі позивач намагався через суд зобов'язати Президента України вирішити спірне питання альтернативної служби, але йому було відмовлено через те, що стаття 106 Конституції України не передбачає таких повноважень для Президента України.

У цьому рішенні суду сформульовано певний правовий висновок, який пов'язує відсутність права на альтернативну службу під час мобілізації з відсутністю прямої вказівки у Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу».

Правовий аналіз вказаних нормативних актів доводить, що надання відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації віруючим громадянам, які перебувають на військовому обліку військовозобов'язаних, законом не передбачено; порядок направлення та проходження служби під час мобілізації в умовах воєнного або надзвичайного станів віруючих громадян Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» не визначено.

Так, до прикладу, Рішення від 13.12.2023 № 500/5074/23 Тернопільський окружний адміністративний суд навіть прямо цитує вищевказаний висновок [11].

Схожа позиція Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області: «ОСОБА_1 не наділена правом бути направленим на альтернативну (невійськову) службу» [12]. Заміна військової служби за призовом під час мобілізації в особливий період на альтернативну (невійськову) службу – Законом не встановлена.

Друга категорія справ зайняла протилежну позицію у цьому питанні:

Суд апеляційної інстанції підтримав Позовні вимоги ОСОБА_1 до Криворізького територіального центру комплектування та соціальної підтримки Дніпропетровської області, третя особа: Начальник Криворізького територіального центру комплектування та соціальної підтримки ОСОБА_2 про скасування постанови про накладення адміністративного стягнення задовольнив [13], що в період дії воєнного стану та згідно Указів Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 [14] та № 65/2022 [15] не обмежуються конституційні права та свободи людини та громадянина, передбачені ч. 4 ст. 35 Конституції України, згідно якої у випадку, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою. Суд зазначає, що ч. 4 ст. 35 Конституції України не встановлює заміну альтернативної (невійськової) служби лише строковою військовою службою. З системного аналізу цієї норми Конституції України вбачається, що заміна здійснюється всіх видів військової служби альтернативною (невійськовою) службою, у тому числі під час воєнного стану.

Також, варто зазначити, що ЄСПЛ сформулював низку підходів у контексті розгляду справ, пов'язаних із військовими діями та збройною агресією, які є актуальними для України як держави-учасниці Конвенції. Наприклад, у справі «Телятніков проти Литви» (заява № 51914/19) Суд підкреслив, що обов'язкова військова служба створює значний тягар для окремих громадян. Необхідно було б знайти баланс між обов'язком служби та совістю (віросповіданням) особи. Щодо альтернативної цивільної служби, Суд зазначив, що вона не є реальною альтернативою, оскільки входить до військової структури, а призовники в усіх випадках позначалися як «військовослужбовці строкової служби». Державам слід розробити альтернативи поза межами прямого військового командування [16].

Держава зобов'язана забезпечити можливість проходження альтернативної (невійськової) служби для осіб, чиї релігійні переконання не дозволяють виконувати військовий обов'язок. На цьому наголошує Європейський суд з прав людини у справі «Мушфіг Мамедов та інші проти Азербайджану» (заява № 14604/18). Суд наголосив, що необхідність захисту територіальної цілісності держави не може виправдовувати обмеження прав таких релігійних спільнот, як Свідки Єгови. Їхнє право відмовитися від військової служби, включно з будь-якими її формами, обумовлене глибокими релігійними переконаннями та підлягає захисту. Відповідно, держава має забезпечити альтернативну службу, повністю відокремлену від військових обов'язків.

ЄСПЛ також неодноразово зазначав, що Свідки Єгови є визнаною християнською конфесією, яка діє у багатьох країнах, зокрема у державах-членах Ради Європи. Ця релігійна група сповідує принципи пацифізму, а її члени не можуть служити в армії, носити військову форму чи використовувати зброю через релігійні переконання. Відмова держави забезпечити їм можливість реалізувати право на альтернативну службу є порушенням їхньої свободи віросповідання [17].

Альтернативна служба в Україні є важливим механізмом реалізації права на свободу совісті, але її функціонування потребує вдосконалення. Міжнародні організації відіграють ключову роль у захисті цього права, надаючи правову підтримку та сприяючи приведенню українського законодавства у відповідність до міжнародних стандартів. Врахування рекомендацій ООН, Ради Європи та

ЕСПЛ допоможе Україні забезпечити ефективне та справедливе регулювання цього права для всіх громадян, незалежно від їхніх переконань.

Для покращення механізму реалізації права на альтернативну службу пропонуємо внести наступні зміни до законодавства:

- Розширити підстави для проходження альтернативної служби, включивши не лише релігійні, а й моральні та етичні переконання;
- Спростити процедуру подання заяв та ухвалення рішень щодо альтернативної служби;
- Впровадити чіткі критерії для оцінки переконань заявників, щоб уникнути суб'єктивності та дискримінації;
- Розширити перелік професій та місць проходження альтернативної служби;
- Запровадити механізми незалежного контролю за реалізацією права на альтернативну службу.

Висновок. З одного боку, держава зобов'язана забезпечувати національну безпеку та ефективне функціонування збройних сил, а з іншого – дотримуватися прав людини, передбачених Конституцією та міжнародними договорами. Важливим є досягнення балансу між захистом суверенітету країни та правами громадян, зокрема тих, хто має релігійні переконання, несумісні з використанням зброї. Ми переконані у тому, що особам, які через релігійні переконання не можуть брати участь у військових діях, слід надати можливість проходити альтернативну (невійськову) службу в умовах воєнного стану і чітко врегулювати це питання на законодавчому рівні. Проходження ними служби на підприємствах, в установах, організаціях, залучення їх до виконання певних видів робіт (наприклад, відновлення і ремонт об'єктів критичної інфраструктури, будівництво фортифікаційних споруд та ін.) сприятиме підвищенню рівня обороноздатності держави, позаяк національна безпека і оборона має військову та інші не менш важливі складові – економічну, інформаційну, екологічну та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основний закон Федеративної республіки Німеччина. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbcd2/grundgesetz_uk.pdf.
2. Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович; переклад Т.В. Руденко, В.С. Станіч. К.: ОВК, 2021. 320 с.
3. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>.
7. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 № 1976-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>.
8. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text>.
9. Положення Про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, затвердженою Постановою КМУ «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP200409>.
10. Рішення від 25.09.2023 № 990/64/23 / Верховний Суд. Касаційний адміністративний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/113802577?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.85702815.705968503.1740382001-1241869022.1693681712#_gl=1*1q8wvfv*_gcl_au*NDM4ODgyODM5LjE3MzU5MTQwODc.
11. Рішення від 13.12.2023 № 500/5074/23 / Тернопільський окружний адміністративний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/115625478?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.86743070.705968503.1740382001-1241869022.1693681712#_gl=1*1ofoas1*_gcl_au*NDM4ODgyODM5LjE3MzU5MTQwODc.
12. Вирок від 16.02.2024 № 191/3702/22 / Синельниківський міськрайонний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/117035431?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.56219565.705968503.1740382001-1241869022.1693681712#_gl=1*4ew114*_gcl_au*NDM4ODgyODM5LjE3MzU5MTQwODc.

13. Постанова від 01.02.2024 № 177/2116/23 / Третій апеляційний адміністративний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/116739669?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.98276505.705968503.1740382001-1241869022.1693681712#_gl=1*1p60iir*_gcl_au*NDM4ODgy ODM5LjE3MzU5MTQwODc.
14. Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U065_22?an=1&ed=2023_11_06.
15. Указ Президента України від 24.02.2022 року № 65/2022. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U064_22?ed=2023_11_06.
16. Рішення ЄСПЛ у справі Телятніков проти Литви від 7 червня 2022 року (заява № 51914/19). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-217881>.
17. Рішення ЄСПЛ у справі Мушфіг Мамедов та інші проти Азербайджану від 17 жовтня 2019 року (заява № 14604/18). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-197066>.
18. Белов Д.М., Белова М.В., Конституційний транзит: окремі питання теорії. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 84. Ч. 4. С. 107–114.